

ŞƏHLA RƏHMAN QIZI ƏMİROVA

Bakı Dövlət Universiteti, Filologiya fakültəsi,
Türkologiya kafedrası shlamirova@gmail.com.

KÜL TİGIN ABİDƏSİNİN DİLİNDƏ KƏMİYYƏT KATEQORİYASI

Xülasə

Kül tigin abidəsi 732-ci ildə qardaşı Bilgə xanın dilindən deyilmiş mətnlə Yoliğ tigin tərəfindən yazıya alınmışdır. Abidə iki hissədən ibarətdir: birinci hissə 13, ikinci hissə 53 sətirdən ibarət olmaqla, Kültigin abidəsi ümumilikdə 66 sətirdən ibarətdir. Kül tigin abidəsi 1889-da Nikolay Yadrintsev tərəfindən tapılmış və danimarkalı filoloq Vilhelm Thomsen tərəfindən 1893-cü ildə ilk dəfə oxunmuşdur.

Abidənin dilini müasir dillə müqayisə etdikdə bir çox dil faktlarının qədim variantlarını və onların inkişaf tarixini izləmək mümkündür. Eləcə də ismin kateqoriyalarından olan kəmiyyət kateqoriyasının qədim türk dilində bir çox şəkildə olduğu müşahidə olunur. Müasir dildə istifadə olunan -lar, -lər şəkilçisinin 8-ci əsr abidəsi olan Kül tiginin də dilində işlənməsi şəkilçinin qədimliyindən xəbər verir. Həmçinin müasir dilçilikdə sözlərin köklərində ilişib qalmış, bir sıra müasir türk dillərində də rast gəlinən -z cəm şəkilçisi ilə də abidədə qarşılaşmaq mümkündür. -z şəkilçisindən başqa -t cəmlik bildirən şəkilçi də vardır ki, bu şəkilçinin maraqlı xüsusiyyətlərindən biri özündən əvvəl işlənmiş saitin dəyişməsinə tələb edir. Son olaraq abidənin dilində rast gəlinən daha bir maraqlı cəm şəkilçisi də -q ünsürüdür. Bir neçə sözdə görülən bu şəkilçinin də çoxluq bildirdiyi abidədə müşahidə olunur.

Son olaraq onu qeyd edə bilərik ki, -lar, -lər cəm şəkilçisinin müasir dövrə qədər gəlib çıxması ümumxalq dilində işləkliyindən irəli gəlir. -z şəkilçisi də müasir Azərbaycan dilində sadəcə söz köklərində (göz, diz, omuz və s.) rast gəlinərsə də, bir sıra müasir türk dillərində qarşılaşılan bir şəkilçidir.

Açar sözlər: Kül tigin abidəsi, kəmiyyət kateqoriyası, cəm şəkilçisi, müasir dilçilik

Qədim Türk xalqlarının ən dəyərli maddi mənbə nümunələrindən biri kitabələrdir. Kitabələr bütün Türk xalqlarının yayıldığı coğrafiyada tapılmaqda, araşdırılıb tədqiq edilməkdədir. Abidənin qərb üzündə şəxsən Çin imperatoru Xuan Zong tərəfindən yazılmış Çincə bir yazı ilə Göytürkcə bir sətir görülməkdədir. Şimal, Cənub və Şərq yönlərindəki mətnlər Göytürkcədir. Abidənin şimal-şərq, cənub-şərq, cənub-qərb üzvlərində də Göytürk hərfləri ilə yazılmış kiçik yazılar vardır. Abidənin şimal-şərq, cənub-şərq, cənub-qərb üzvlərindəki mətnlərdə Kül Tiginin ölümünə, yuğ törəsinə, anıt məzarının və yazıtının tamamlanmasına aid qeydlər ilə Göytürk hərfləri ilə yazılmış olan Yollug Tiginin yazıtının yazılış müddəti ilə bağlı ifadələri yer alır. Kül Tigin abidəsi Kül Tiginin qardaşı və Göytürklərin xaqanı Bilgə Xaqan tərəfindən 732-ci ildə qardaşı adına, qardaşının xidmətlərindən ötürü ona hiss etdiyi minnəti göstərmək məqsədiylə tikilmişdir. Bu kitabədə Bilgə Xaqan danışır. KT abidəsi

Baykal gölünün cənubunda yerləşən Koşo Çaydam gölü yaxınlığındadır. Mərmər üstündə Göytürk yazısı ilə "Kül tigin qoyun ilində 17-ci gündə uçdu" deyə yazılıb. Qardaşı Bilgə xaqan türk xalqının düşmənləri tərəfindən 734-cü ildə zəhərlənərək öldürüldü. Bilgə xaqanın və Kül tiginin etdikləri Orxon abidələrində yazılıb. 18 iyul 1889-da rus etnoqraf Nikolay Yadrintsev tərəfindən tapılmış və Danimarkalı filoloq Vilhelm Thomsen tərəfindən Danimarka Krallıq Akademiyasının Kopenhagendəki 15 dekabr 1893-cü ildə ilk dəfə oxunmuşdur. Abidə iki hissədən ibarətdir: birinci hissə 13, ikinci hissə 53 sətirdən ibarət olmaqla, Kültigin abidəsi ümumilikdə 66 sətirdən ibarətdir.

Əsas nitq hissələrindən olan isimlər digər nitq hissələrinə nisbətən Kül tigin abidəsinin dilində eləcə də, Göytürk əlifbası ilə yazılmış abidələrdə geniş şəkildə işlənmişdir. Hətta deyə bilərik ki, bu abidələrdə işlənən sözlərin təqribən yarısı ismin payına düşür. Bildiyimiz kimi, ismə konkretlik və mücərrədlik, təklik və cəmlik, ümumilik və xüsusiyyət bildirən sözlər daxildir. Göytürk abidələrinin dilində, həmçinin KT abidəsində də isimləri adbildirmə funksiyasına görə müxtəlif qruplara ayırmaq olar: insan adı bildirən isimlər, qohumluq münasibəti bildirən isimlər, insandan başqa digər canlıları bildirən isimlər, cansız əşyaları bildirən isimlər, mücərrədlik və mənəvi anlayış bildirən isimlər, vəzifə və rütbə adlarını ifadə edən isimlər, yer adlarını bildirən isimlər və s. İsmi əşya adı ifadə etməsi dedikdə həm həqiqi mənada əşya adı bildirməsi, həm də maddi və mənəvi varlıqların adlarını, xassələrini, əlamətlərini bildirməsi nəzərdə tutulur. Q. Ş. Kazımov mənəvi və mücərrəd anlayışları ifadə edən isimlər haqda yazır: "Mənəvi və mücərrəd anlayışların adlarını bildirən sözlər sifətlərə yaxındır və hətta bir qismi sifətlərdən sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə yaranmışdır". [3, s. 42] İsim çox zəngin sözdüzəldicilik xüsusiyyətlərinə malikdir. Sifətin köməyiylə təyinlənir, substantivləşərək təyin, zərfləşərək zərflilik, köməkçi feillərin yardımı ilə də xəbər vəzifəsində işləyə bilər.

Dil qrammatika baxımından heç bir dəyişikliyə uğramamışdır. Daha aydın şəkildə desək, VII-XIII əsrlərdən bəri bir sıra kiçik dəyişikliklər olmuşdur. Səs və qrammatik quruluşlardakı dəyişikliklər daha çox müxtəlif mədəniyyətlərin təsiri nəticəsində meydana çıxmışdır. Orxon, uyğur, Qaraxanlı dövrlərini əhatə edən, XIII əsr qədər gələn türkcənin bu ilk dövrə "əski türkcə" adı verilir. XIII əsr Azərbaycan dilinin qrammatik kateqoriyalarında qeyri-oğuz elementləri müşahidə olunur. Qədim türk dövründə də qıpçaq, cağatay, oğuz elementləri deyil, karluq (tuxsı, yağma, çigil), uyğur dil elementləri işlənərkəndir. Qrammatik kateqoriyalar dedikdə, dilçilik sahəsində həmcins qrammatik hadisələrin məcmusu nəzərdə tutulur. Ümumiyyətlə, qrammatik kateqoriyalar cümlədə və ya ayrılıqda sözlər arasında əlaqə yaratmağa xidmət edir. Qrammatik kateqoriyalar mənsub olduğu nitq hissələrinə görə ümumi və xüsusi qrammatik kateqoriyalar olaraq 2 yerə bölünür. Elə qrammatik kateqoriyalar vardır ki, yalnız bir nitq hissəsinə aid olur. Elə qrammatik kateqoriyalar da vardır ki, iki və daha artıq nitq hissəsinə aid ola bilər. İsmi qrammatik kateqoriyaları da bu qəbildəndir ki, bir neçə nitq hissəsinə xidmət edə bilər. Ancaq yenə də ən çox

isimlərdə işlənir. İsmnin mənsubiyyət, hal, kəmiyyət, şəxs-xəbərlilik kateqoriyaları var və demək olar ki, əsas nitq hissələrinin əksəriyyətinə artırıla bilər.

Məlum olduğu üzrə, müasir türk dillərində kəmiyyət kateqoriyası vardır. Lakin bu, hamısında eyni şəkildən istifadə olunduğu demək deyildir. Müasir dilçilikdə işlənən -lar,-lər kəmiyyət şəkilçisi bir sıra müasir türk dillərində işlənməkdədir, ya olduğu kimi, ya da cüzi dəyişikliklərkə fonetik variantları. Bununla belə, abidənin dilində bu şəkilçi ilə yanaşı başqa cəm şəkilçiləri də işlənmişdir.

Kəmiyyət qavramı Kül tigin abidəsinin dilində müxtəlif şəkillərdə ifadə olunmuşdur. Buna saylarla yaranmış kəmiyyət anlayışları da daxildir: tokuz oğuz (C2), on ok (§19) və s. Müəyyən miqdar saylarıyla cəm anlayışı düzəltdiyi kimi, qeyri-müəyyən miqdar saylarıyla da kəmiyyət anlayışı ifadə etmək mümkündür: az bodun (§19) “az xalq”, kop yağı (§2) “çox düşmən” və s.

Başlıca olaraq isə müasir dövrümüzə kimi işləkliyini itirməmiş və müasir dilçilikdə istifadə edilən yeganə kəmiyyət şəkilçisi -lar, -lər abidədə işlənmişdir. KT abidəsinin 8-ci əsrə aid olması və o dövrdən indiki dövrə qədər gəlib çıxmasının əsas səbəbi ümumxalq danışq dilidir ki, məhz buna görə həmin şəkilçi hələ də məhsuldarlığını qoruyub saxlamışdır. Şəkilçi abidədə işlənmiş olsa da, isimdən başqa nitq hissəsinə artırılmamışdır və cəmi 13 sözdə təsadüf olunur ki, o sözlərin 9-u da “bəğ” sözüdür: bəglər (§M11) “bəylər”, öglər (§M9) “analar”, əkələr (§M9) “böyük bacılar”, kunçuylar (§M9) “xanımlar”. Şəkilçinin abidədə çox işlək olmamasına səbəb olaraq isə yazıldığı dövrdə bu şəkilçinin həm çox inkişaf edib əhatəsinin genişlənməməsi, həm də bu şəkilçi ilə bərabər fərqli cəm şəkilçilərinin də işlənməsini göstərmək olar.

-t. Abidənin dilində işlənmiş cəm şəkilçilərindən biri də -t şəkilçisidir. Bu şəkilçi mənşəyinə görə monqol mənşəli kəmiyyət şəkilçisi ilə əlaqəlidir. S.Y. Malov bu şəkilçi haqda yazır: “Cəm şəklinin n və r ilə bitən əsaslarda canlı monqol dilində indi də -t şəkilçisi ilə əmələ gəldiyini görürük”. [5, s. 69] Abidədə -t şəkilçisinin işlənməsi ilə bağlı maraqlı faktlardan biri də şəkilçi sözlərə qoşulduqda özündən əvvəl işlənmiş saitin dəyişməsinə tələb edir: şad-apa ~ şad-apıt (C1). Bu cəm şəkilçisinə tarkan~tarkat (C1) sözündə də rast gəlirik.

-z. Bu şəkilçi müasir dövrdə işlənməsə belə, elə sözlər var ki, həmin sözlərin tərkibində qəlibləşmiş şəkildə qalmaqdadır və o ayrıca şəkilçi olaraq qeyd olunmur. Onu da demək lazımdır ki, -z şəkilçisi şəxs-xəbərlilik kateqoriyası kimi də KDQ dastanının dilində işlənməsi müşahidə olunur. Bunu “biz” şəxs əvəzliyi ilə əlaqələndirirlər. Bildiyimiz kimi, müasir dövrdə işlənən xəbərlilik kateqoriyası da tarixi-inkişaf yolu keçərək indiki vəziyyətə gəlmişdir. Bir zamanlar həmin kateqoriyanın yerində şəxs əvəzlilikləri işlənirdi, daha sonra əvəzliliklər şəkilçiləşərək inkişaf yolu keçmişdir. Məsələn, Biz həkimik cümləsi “Biz həkimbiz” şəklində işlənmiş, sonra biz əvəzliyi şəkilçiləşərək -z formasına düşmüşdür. KDQ dilində də -z ünsürü xəbərlilik şəkilçisi kimi 1-ci şəxsin cəmində işlənmişdir. Müasir türk dilində şəkilçi hələ də işlənsə də, müasir Azərbaycan dilində işlənmir. Yuxarıda da deyildiyi kimi, bəzi sözlərin tərkibində həmin şəkilçi qalmışdır, ancaq sözlərin kökündə

qəlibləşmişdir: göz, diz, omuz və s. Bu sözlərə baxdıqda da təkcə formaca deyil, mənə cəhətdən də cəmlilik-ikilik bildirdiyi aydındır. Bu da onu göstərir ki, vaxtilə -z ünsürü Azərbaycan dilində də cəm şəkilçisi kimi işlənmişdir.

-q. Q. Abdullayeva -q ünsürünün də qədim türk yazılı abidələrinin dilində kəmiyyət yaradan kateqoriyalardan biri olduğunu hesab edir. Fikrini əsaslandırmaq üçün də müasir türk dillərində işlənən oda sözü ilə müasir Azərbaycan dilində işlənən otaq sözünü müqayisə etmişdir. Və belə bir qənaətə gəlmişdir ki, oda sözü bəzi türk dillərində “ev” mənasında işləndiyi üçün otaq sözündəki -q morfemi kəmiyyət kateqoriyasının göstəricisidir və mənasını da “evlər” kimi göstərmişdir. Mahmud Kəşğarının 1072-1074-cü illərdə yazmış olduğu türk dilləri üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən, türk dillərinin zənginliyini gözlər önünə sərən, türk dillərinin ilk ensiklopediyası sayılan “Divani lüğət-it-türk” əsərində də oda sözünün “çadır, ev” mənasını ifadə etdiyini görürük: odagka öpkelep süke sözlemedik. “evə hirsələnib orduya küsdük”. Bu atalar sözünə əsasən,

Q. Abdullayevanın fikrinin doğruluğu nəticəsinə gəlirik. Qıpçaqçada Əbu Həyyamın “Kitabül-idrak” (1312) əsərində də bu söz “çadır” mövqeyində işlənməsinə rast gəlirik. Kül tigin abidəsində də sözlərin həm -q ünsürü ilə, həm də -q ünsürsüz işlənməsi müşahidə olunur: Bir kisi yanıl sar, bodunu bisuginə təki kıdmaz ermis (C6). “Bir adam yanıl sar, qəbiləsi, xalqı son nəfərinədək doğranmazmış”. Burada kisi sözü -q ünsürü olmadan işlənmişdir və bir nəfəri bildirir. Edgü bilgə kisig, edgü alp kisig yorıtmaz ermis (C6). “Yaxşı müdrik adamları, yaxşı cəsur adamları yürütməzmiş (özünə yaxınlaşdırmazmış)”. Bu nümunədə isə -q ünsürü ilə işlənmişdir. Əvvəlki nümunədə tək insan bildirdiyi halda, bu nümunədə kəmiyyət fərqi vardır.

Ümumən nəzər yetirdikdə isə onu demək olar ki, bu şəkilçilərdən sadəcə -lar,-lər şəkilçisi müasir dövrümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Təkcə müasir Azərbaycan dilçiliyində yox, müasir türk dillərinin əksəriyyətində bu şəkilçi vardır. Əskər türk dillərində -lar, -lər şəkilçisinin fonetik variantlarına rast gəlinir.

İXTİSARLAR

KT Kül tigin abidəsi
KDQ Kitabi Dədə Qorqud

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva Q. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik norma demokratizmi. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 383 s.
2. Abdullayeva Q. Qədim Türk yazılı abidələri. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 2006
3. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 398 s.
4. Qıpçaq M. “Dədə Qorqud Kitabı”nın dilində əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər. Bakı: “MBM” mətbəəsi, 2012
5. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı, 2002, 475 s.

6. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. Bakı: Nurlan, 2006, 647 s.
7. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Maarif, 1993, 336 s.
8. Vəliyeva G. Qədim türk dili. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 130 s.
9. [https://tr.m.wikisource.org/wiki/Orhun_Yazıtları_\(Kül_Tigin\)](https://tr.m.wikisource.org/wiki/Orhun_Yazıtları_(Kül_Tigin))
10. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/286479>
11. <https://www.nisanyansozluk.com/kelime/oda#>
12. <https://azkurs.org/ders-vesaiti-baki-nurlan-2-0-0-6-elmi-redaktoru.html?page=29>

Shahla Amirova

CATEGORY OF QUANTITY IN THE LANGUAGE OF THE KUL TIG MONUMENT

Summary

The monument of Kul Tigin was written down by Yolgı Tigin in 732 with the text from the language of his brother Bilga Khan. The monument consists of two parts: the first part consists of 13 lines, the second part consists of 53 lines, Kultig's monument consists of 66 lines in total. The ash tree monument was found by Nikolay Yadrintsev in 1889 and first read by the Danish philologist Vilhelm Thomsen in 1893.

When comparing the language of the monument with the modern language, it is possible to trace the ancient variants of many linguistic facts and the history of their development. It is also observed that the category of quantity, which is one of the categories of the noun, has many suffixes in the ancient Turkish language. The use of the suffix -lar, -l, which is used in the modern language, in the language of the 8th century monument of Kül tigi also indicates the antiquity of the suffix. It is also possible to encounter the plural suffix -z, which is stuck in the roots of words in modern linguistics and is also found in a number of modern Turkish languages, in the monument. In addition to -z, there is also a plural suffix -t, one of the interesting features of which is that it requires a change of the preceding vowel. Finally, another interesting plural suffix found in the language of the monument is the element -q. This suffix, which is seen in several words, is also observed in the monument, which indicates the majority.

Finally, we can mention that the plural suffixes -lar, -ler have come to modern times because of their functionality in the common language. Although the suffix -z is found only in the roots of words (eye, knee, shoulder, etc.) in the modern Azerbaijani language, it is a suffix encountered in a number of modern Turkic languages.

Key words: monument of ash, quantity category, plural suffix, modern linguistics

Шахла Амирова

КАТЕГОРИЯ КОЛИЧЕСТВА В ЯЗЫКЕ ПАМЯТНИКА ЯСЕНЬ ТИГ

Резюме

Памятник Кул Тигину был записан Йолигом Тигином в 732 году с текстом на языке его брата Бильга-хана. Памятник состоит из двух частей: первая часть состоит из 13 строк, вторая часть состоит из 53 строк, всего памятник Култигу состоит из 66 строк. Памятник ясеню был найден Николаем Ядринцевым в 1889 году и впервые прочитан датским филологом Вильгельмом Томсенем в 1893 году.

Сравнивая язык памятника с современным языком, можно проследить древние варианты многих языковых фактов и историю их развития. Также замечено, что категория количества, являющаяся одной из категорий существительного, имеет в древнетурецком языке множество суффиксов. На древность суффикса указывает и использование суффикса -лар, -л, который употребляется в современном языке, в языке памятника Кюль тиги VIII века. В памятнике также можно встретить суффикс множественного числа -z, который закрепился в корнях слов в современной лингвистике, а также встречается в ряде современных турецких языков. Помимо -z, существует еще суффикс множественного числа -t, одной из интересных особенностей которого является то, что он требует изменения предшествующей гласной. Наконец, еще один интересный суффикс множественного числа, встречающийся в языке памятника, — это элемент -q. Этот суффикс, встречающийся в нескольких словах, встречается и в памятнике, обозначающем большинство.

Наконец, можно отметить, что суффиксы множественного числа -lar, -lar пришли в наше время благодаря своей функциональности в обычном языке. Хотя в современном азербайджанском языке суффикс -z встречается только в корнях слов (глаз, колено, плечо и т. д.), он является суффиксом, встречающимся в ряде современных тюркских языков.

Ключевые слова: памятник из ясеня, количественная категория, суффикс множественного числа, современное языкознание.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024

**RƏYÇİ: Filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent QIZILGÜL ABDULLAYEVA
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**